

ATITUDINI ÎN FAȚA MORȚII ÎN ȚARA MOLDOVEI ÎN SECOLELE AL XVII-LEA – AL XVIII-LEA

Alina Felea

Generalități. Moartea este unul dintre parametrii de bază ai conștiinței colective și, deoarece ultima nu rămâne în mersul istoriei inactivă, schimbările nu pot să nu se manifeste la fel și în atitudinea omului față de moarte. Studiarea fenomenelor date poate lămurii și unele momente privind atitudinea omului față de viața și valorile ei de bază¹.

După părerea unor savanți, atitudinea față de moarte este un etalon ce indică caracterul civilizației². De felul în care percepe persoana moartea depinde, în mare măsură, modul de viață al individului, valorile lui morale, caracterul și acțiunile sale. De aceea imaginea morții, a lumii de apoi, a relației dintre vii și morți este o temă a cărei studiere ar putea să adâncească înțelegerea multor părți ale vieții cotidiene a generațiilor din epocile trecute și ar contribui la definirea rolului omului în istorie.

Problema morții, până nu demult temă de investigare pentru filozofi și psihologi, a apărut brusc în orizontul cercetărilor istoricilor care se ocupau cu studierea istoriei Europei în evul mediu și la începutul istoriei contemporane. Discuțiile în jurul problemelor morții au readus la lumină aspectele mentalității oamenilor din aceste epoci, rămase în umbră până nu demult. Istoricii iluștri ca Edgar Morin, Michel Vovelle, Philippe Aries și alții s-au interesat de istoria morții, demonstrând că subiectul este mult mai vast și mai interesant decât pare să fie la prima vedere.³

¹ P. Aries, *Человек перед лицом смерти*, Moscova, 1992, p. 6.

² P.P. Kalinovski, *Переход*, Moscova, 1991, p.3; Aries, *op. cit.*, p. 6.

³ Dolores Toma, *Histoire des mentalites et cultures française*, București, 1996, p. 150; Michel Vovelle, *La Mort et l'Occident de 1300 a nos jours*, Paris, Gallimard, 2000; Patrick Baudry, *La Place des morts. Enjeux et rites*, Paris, 1999; Emmanuel Le Roi Ladurie, *La nouvelle histoire de la Mort: Chaunu – Lebrun - Vovelle*, în *Le teritoire de l'historien*, I,

Philippe Aries evidențiază elemente ale morții care stabilesc o cronologie anumită și scoate în relief schimbări importante între atitudinea veche și modernă față de moarte, menționând că acceptarea ordinii naturii aduce cu sine refuzul emoțional sau medical al morții¹; în viziunea lui Aries, a muri este o artă, care, având diferite forme, se învață întreaga viață. Moartea părea, la moment, familiară, trecută, indiferentă. Între atitudinea veche și modernă, afirmă autorul, există o fază de tranziție, în timpul căreia au apărut modificări, atribuind această perioadă secolului al XVII-lea. O adevărată erupție funerară începe să exprime iconografia. Sensibilitatea morții era amenințată de mai mulți factori, printre ei fiind și nivelul mai înalt al conștiinței, individualizarea proprie a vieții omenești. Philippe Aries consideră că în secolul al XVIII-lea în sensibilitatea occidentală s-a produs o ascensiune, manifestându-se mai profund sentimentul familiei și cel al copilăriei. În societatea contemporană moartea a devenit un fenomen dezgustător și inexprimabil. Manifestările relative ale morții - lacrimile, durerea, doliul, agonia - nu mai provoacă compasiune, ci sfială și sustragere.

Tema, în concepția lui Moody, necesită o atitudine mai serioasă din partea oamenilor, indiferent de tipul lor emoțional sau apartenența la o grupă socială sau alta², în viziune autorului, este foarte greu de vorbit despre moarte din două cauze: prima - noi simțim inconștient că, ciocnindu-ne de ea, chiar indirect, ne găsim în fața perspectivei de a întâlni repede moartea; și a doua - pentru că moartea există în afara conștiinței. În continuare autorul aduce exemple de moarte clinică, din care reiese că moartea nu este sfârșitul, nu este pierderea în neant, ci începutul luminos al unei alte existențe, concluzie identică cu cea care se degaja din exemplele lui C. Flammarion³, A. Landsberg și C. Fais⁴, L. Watson⁵.

Paris, 1973; Edgar Morin, *L'Homme et la mort*, Seuil, 1970; Emmanuel Levinas, *La mort et le temps*, Paris, 1992; Louis-Vincent Thomas, *Antropologie de la mort*, Paris, 1994; Geoffrey Gorer, *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*, New York-Londra, 1965; Joachim Whaley, *The Mirror of Mortality. Studies in the Social History of Death*, Londra, 1970.

¹ Aries, *op.cit.*, p. 6.

² D. Moody., *Жизнь после жизни*, în *Жизнь земная и последующая*, Moscova, 1991.

³ C. Flammarion, *Mesaje de dincolo de moarte*, București, 1994.

⁴ A. Landsberg, C. Fries, *Встречи с тем что мы называем смертью*, în *Жизнь земная и последующая*, *ed.cit.*.

⁵ L. Watson, *Ошибка Ромео*, în *Жизнь земная и последующая*, *ed.cit.*

Problematica morții apare în unghiul de vedere al istoriografiei românești abia după 1989, cu toate că unele idei și accente le găsim în lucrarea savantului Alexandru Duțu¹. Printre primii se va referi la acest subiect Ștefan Lemny², într-un capitol aparte va arăta atitudinile în fața morții în secolul al XVIII-lea românesc. Un alt „adorator” al temei este Toader Nicoară³, care se referă la istoricul studierii subiectului, recapitularea metodelor, izvoarelor și metodologia unui studiu de thanatologie. Revistele de istorie publică unele studii referitoare la tematică sau chiar îi dedică numere speciale.⁴

Pentru studierea imaginii morții din Țările Române în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea există surse istorice bogate: danii, testamente, inscripții pe pietre funerare, relatări ale cronicarilor, mărturii ale călătorilor, folclor ș.a.

Nestatornicia norocului. Perioada secolelor al XVII-lea – mijlocul secolului al XVIII-lea este caracterizată drept o epocă a barocului⁵, avându-se în vedere nu doar un stil al artelor plastice, ci un stil de viață. După cum menționează istoricul Pavel Sovietov, în mediul moldovenesc curentul barocului a pătruns din afară, iar aici a fost adaptat la tradițiile și condițiile locale⁶. Existența românească în orizontul barocului se caracterizează prin „estetica de compromis” între Orient și Occident, între vechi și nou, având câteva surse⁷, mai importantă, mai ales pentru secolul al XVII-lea, după noi, noi, fiind cea poloneză. Aceasta se explică prin influența hotărâtoare a mentalității nobiliare leșești asupra românilor, mentalitate care ține de un

¹Al. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, București, 1986.

²Șt. Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990.

³Toader Nicoară, *Istoricul și moartea. Un intinerar*, în „Caiete de antropologie istorică”, anul III, nr.1-2, ianuarie-decembrie 2004, p.11-23; *Idem, Thanatos în grădinile lui Clio. Moartea și atitudinile în fața morții - obiect al investigațiilor istorice*, în „Studia UBB”, *Historia*, XL, 1-2, 1995, pp.85-104.

⁴Andrei Pippidi, *Vision de la mort et de l'au-dela dans les anciennes sources roumaines*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXIII, 1-2, 1994; „Caiete de antropologie istorică”, anul III, nr.1-2, ianuarie-decembrie 2004, cu titlul *Oamenii și moartea în societatea românească*.

⁵R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, vol. 1, București, 1987, p.141-144.

⁶Pavel Sovietov, *Miron Costin și epoca sa*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 1990, nr.2, p.3-5

⁷Theodorescu *op.cit.*, p.141.

„sarmatism” îmbibat la rându-i de Orientul otoman și persan, de alte înrâuriri. Barocul românesc a fost un baroc ortodox postbizantin, care reprezintă stilul figurativ dominant al epocii și care în diferite variante avea să caracterizeze și sfârșitul secolului al XVII-lea și secolul al XVIII-lea, întruchipând o sensibilitate ce răspândea în domeniul creației literare a celor opere ce nu au fost străine nici ele de contaminări baroce importante în Moldova, mai cu seamă, la Miron și Nicolae Costin¹. Cel mai mult s-a apropiat de epoca barocului Miron Costin cu poemul *Viața lumii*, în care a utilizat, simbolizat, alegorii și joc de cuvinte²:

Trec zilele ca umbra, ca umbra de vară
Spuma mării și nor suptu cer trecător.

În concepția lui Pavel Sovetov, poetul leagă aceasta de gândurile despre nestatornicia și caracterul efemer al bunăstării terestre. Cu acest gând începe și poemul:

A lumii cântu cu jale cumplită viață
Cu griji și primejdii cum este și ața
Prea subțire și-n scurtă vreme trăitoare
O, lume vicleană, lume înșălătoare³.

Mai târziu, ideea pierderii omului în această lume mare și necunoscută o preia un alt reprezentant al barocului, Dimitrie Cantemir, care, în *Istoria hieroglifică*, compară viața cu un fir de ață care se rupe:

A lumii cântu cu jale cumplită viață
Cum se trece și se rupe, ca cum ar fi o ață⁴,

iar în *Divan*, prin intermediul înțeleptului, prezintă „o lume amăgitoare și trecătoare⁵. Viața terestră este desconsiderată de necredincioși, susține *Cartea Înțelepciunii*⁶. Cei care cugetă nedrept și-au zis: „Viața noastră este

¹ *Idem*, p.141-144.

² Sovetov, *op.cit.*, p.7.

³ *Idem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Iași, 1990, p.143.

⁶ Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilitatea în Occident (secolele XIII-XVIII)*, Iași, 1997, p.20.

scurtă și tristă... Căci fum este suflarea din nările noastre. Viața noastră va trece ca urma norului și se va risipi ca negura... Ca umbra de trecătoare este viața noastră...¹ „Acestea sunt gândurile lor, dar ei se amăgesc, viclenia lor i-a orbit”, căci „Dumnezeu n-a făcut moartea”².

În scrieri momentul dat este subliniat: „născutu-m-am, muri-voiu, muri-voiu și iarăși învia-voiu, învia-voiu și la strașnica și dreapta dumnăzăiască giudecată a ieși îmi iaște... Iată dară că nicidecum tenchiul vieții tale un an, sau dzice, sau o sută să pui nu iaste, că numai anul său dziua ce vine, ce aș eși și răsuflarea a doua, neadevărată și neștiută-ți iaște. Așe dară nici cea trecută, nici cea viitoare minută a ta iaște, căce cea trecută au trecut, pre carea a o mai întoarce nu poți și aceia din viața ți s-au scurtat iar cea viitoare, precum o vii agiunge, nu te vei adreveri. Și precum dară când te vei naște n-ai știut, așe când vei muri nu vei ști. Și precum ceasul tale carile va fi nu cunoști, așe nice giumătatea vieții tale care dzi va fi nu vei pricepe”³.

Doctrina disprețului față de lume – *contemptus mundi* - era dominată de conflictul dintre timp și eternitate, deșertăciune și adevăr, pământ și cer, trup și suflet și, înainte de toate, lumea aceasta este zadarnică și înșelătoare pentru că este trecătoare⁴. Idei asemănătoare se întâlnesc și în *Letopisețul* lui Miron Costin, în *Letopisețul* lui Nicolae Costin, precum și la alți autori⁵.

Tematica nestatorniciei norocului este motivul central al *Viații lumii* de Miron Costin, care întreabă:

Unde-s a lumii împărați, unde iaste Xerxes,
Alixandru Machidon, unde-i Artaxers;
August, Pompei și Chesar?
Ei au luat lume,
Pe toți i-au stins vremea ca pre niște spume:
Fost-au Tيروس împărat vestit cu războie,
Cu avere preste toți. Și multă nevoie

¹ Cantemir, *op.cit.*, p.143.

² Delumeau, *op.cit.*, p.20-21.

³ Cantemir, *op.cit.*, p.143.

⁴ Delumeau, *op.cit.*, p.17.

⁵ *Letopisețul Moldovei (1662-1711) de logofetel Costin N.*, în M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, București, tom. 2, 1872; Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1990.

Au tras hindii și tătarii și Asii ia toată,
Caută la ce l-au dus înșelătoarea roată¹.

Dimitrie Cantemir continuă în același sens cu exemplu lui Alexandru Macedon: „Căci el atâta rătăndzală a pământului călcând și atâtea împărății supunând”, fusese tot morții închinat și „după moarte loc mai mult de șapte palme nu i-au rămas și pe acela nu el, ce pământul pe dânsul l-au stăpânit, căci ca țărână pe pieptul lui s-au suit, ochii i-au împlut, gura i-au astupat”, iar „trupul acela ce oamenii fiii lui Dumnezeu, pentru frumusețe a fi socoti, viermii și gândacii pământului l-au mâncat, și din țărână fiind, iarăși în țărână s-au întors”².

Întrebarea *Ubi sunt?*, repetată în evul mediu, este utilizată și de Dosoftei:

Spuneți-mi astăzi unde vă-s priiatinii și frații,
Unde vă sânt acei iubiți aleșii și giurații,
Unde vă-s cei împodobiți ce eșii la jocuri,
Ce mirosii la strămtori, cu dragoste și moscuri,
Unde sunt cei cu budzele de miare undătoare,
De putea face nopțile să viarsestrălucoare?
...Unde-s a elinilor împărății, chevarii,
Ș-a Râmului avguști, bogați, puernici și tarii?
Înțelepciunea unde li-i și mintea lor cea plină,
Slava, scriptura ș-amele vestitai dintr-Atină,
Lui Alexandru Machedon unde i-i vitejia?
Unde-i cinstea chesarilor, puterea și dârjia
Cu care ei au biruit de-au stăpânit pre lume
Și s-au vestitu-să supt cer, lățându-și al său nume³,

arătând puterea nimicitoare a morții nu doar pentru oameni simpli, ci și pentru împărați etc., indiferent de statutul social. Avuția nu-ți ajută, consideră Dimitrie Cantemir: „să știi că numai cu o feleagă de pândze învăluți ca cum ari fi în cămeșă de mătasă înăscuți și într-un săcriu așdzați ca în haina cea de purpură mohorâtă îmbrăcați, și în gropniță aruncați, ca în

¹ M. Costin, *Viața lumii*, în *Opere*, orice ediție.

² Cantemir, *op.cit.*, p.21.

³ Dosoftei, *Versuri pentru Filogon*, în *Opere poetice*, Chișinău, 1989, p. 223.

sargiurile și palaturile cele mari și desfătate aședzați, s-au dusu-sa, iară alta nemica nici în sân, nice în spate n-au rădicat cu sine să ducă”, continuând: „viind dară moartea, împărăția, puterea avuția și bogăția ce folosește? Căce vrăjmașe și cumplită iaste celor nedreți; căci moartea colibile săracilor și palaturile împărăților tot cu un picior calcă: și precum s-ar dzice «Goală iaste moartea; argintul și aurul lor nu-i va putea mântui în ziua mâniei lui Dumnădzău» și, despărțându-se sufletul de trup, se va despărți omul de casa lui și în mormânt va intra, despărțindu-se de duh, se va despărți de putere; de avuție și în slăbiciune și în sărăcie va merge, nemica dintru ale sale a rădica și cu sine a duce va pute”¹.

În imaginea contemporanilor epocii, moartea întotdeauna gonește orice persoană: „încă cât de sănătoși și de tari în fecare ceas, îndată a ne călca poate și vârsta cea matoră și bătrână neașteptând”². De aceea datoria oricărui era de a fi pregătit pentru momentul din urmă, pentru a nu fi surprinși și a putea să se înfățișeze la judecata de apoi: „Totdiauna dară, spre a nunții venire gătiți a fi ne trebuie, ca să nu, nenegățiți, apuce. Căci în ce chip ne va cuprinde, într-acei chip denaintea strașnicului și nefățarnicului a lui Hristos giudeț a ne judeca ne va pune. De vreme dară ce vreme de viețuit ai, viețuiaște ca cum în ceasul de moarte ai vrea să viețuiești în ceasul morții”³. Deviza era următoarea:

Mort să viețuiești, viu îți trebuie a muri,
Deprinde-te dară până a nu muru, a muri”⁴.

Anume în această perioadă discursul religios este de o importanță deosebită, ori leitmotivul acestuia, mântuirea, îl face pe om să se gândească neîncetat la moarte, încercând să evite păcatele:

Să vă sculați, ce-ți peri cu totul
Nice păcătoșii din dreapta
Vor fi cu dreptii să-și ia plata,
Că celor drepti Domnul le viade
Toată calea din scaun ce șeade
Și calea paginilor cea strîmbă Va peri, și vor cădea-n grea scîrbă;
De-aici tot omul pre pământ tot ceas să socotească

¹ Cantemir, *op.cit.*, p.27.

² *Idem*, p.143.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

Să slujască lui Dumnezeu și bine să gândească,
Cu prință de-aproapelui, și-n curată nădejde
Să se roage lui Dumnezeu să scape de primejdie¹.

Moartea celor credincioși nu determină sfârșitul lucrurilor: „deși în mod simplu așa se spune, că mor, căci moartea nu este decât o trecere de la hotarele acestei muritoare vieți pământești pe celălalt tărâm al vieții nemuritoare, fericite și cerești. Este un lucru foarte de dorit ca moartea să te găsească când ești dedat virtuții și mediației, lucrurilor lui Dumnezeu”². Și, utilizând citatul lui Epictet, Dimitrie Cantemir spune: „Căci dacă s-ar afla moartea zilnic înaintea ochilor tăi, nu te-ai mai gândi la cele de lut, adică la cele pământești, nici n-ai mai pofti cu nesocotință lucrurile lumești”³.

Timpul din urmă era predestinat pentru cugetare și pentru aranjarea tuturor lucrurilor pământești, pentru armonia lucrurilor de familie. Constantin Roset logofătul, în diata sa, concretizează: „Privigheați și vă rugați (zice Domnul), că nu știți ziua nici ceasul când va sosi. Acest ceas neștiut, această sosire fără veste ce Domnul nostru Isus Hristos ne arată că, cunoscându-l cu adevărat, au deșteptat cunoștința me, am simțit în sine-mi un cuget, care nu era în cealalta vreme a vieții mele, un cuget care-mi aduce aminte și-mi zice ce mai așteptu încă: iată vremea bătrâneților, iată ciasul al unsprezăcile au sosit și vreme se scurtiazu și nu mai rămâni loc de prelungire. Pentru care-milostivul Dumnezeu ni-au luminat simțurile minții mele și mi-au dat deșteptare cugetului, ca mai înainte de săvârșirea vieții mele din lumea aceasta de nemica și mincinoasă să-mi așaz la cale... pe fiii mei, ca să nu rămâie între dânșii mai pe urmă sfezi, gâlcevi și neînvoieli, carele este cel mai de scandal și nesuferit lucru, atât la cele sufletești, cât și la cele politicești, când rămâne o neînvoială între frați, pentru că de acolo naște zavistie, ne iubire și toate cele împotriva carile este rădăcina de unde răsari împotriva faptei cei buni”⁴.

Testamentele. O sursă valoroasă în studierea atitudinilor în fața morții sunt testamentele. Pierre Chaunu definește testamentul drept act de

¹ Dosoftei, *Psaltire a sfântului proroc David*, în *Opere poetice*, ed.cit., p.11.

² Cantemir, *op.cit.*, p.340.

³ *Idem*.

⁴ I. Marinescu, *Copii de documente din diferite arhive (1557-1853)*, în „Buletinul Comisiunii istorice a României”, volumul VII, București, 1929, p.103.

caracterizare personală, individuală¹. Testamentele reprezentau o adevărată oglindire a stării sufletești pe care o trăiau persoanele care se pregăteau să moară, căci își destăinuiau viziunile asupra vieții și morții, încercu să aranjeze lucrurile „de suflet”².

În istoriografie, testamentele sunt clasificate drept ritual de pregătire pentru moarte, preluu al ceremonialului funerar³. Andreea Iancu suține că întocmirea testamentului reprezintă momentul de mare solemnitate, în care testatorul oferă spectatorilor o repetiție generală înaintea ceremoniei de despărțire a înmormântării⁴. Structura testamentelor este, de obicei, una stereotip: preambul religios, restituirea zestrei, împărțirea bunurilor mobile și imobile, prevederi referitoare la înmormântare, pomeniri, penalizarea prin blestem în caz de nerespectare a indicațiilor sau în cazurile de contestare a veridicității documentului, semnătura testatarului și semnăturile martorilor⁵.

În Moldova, de altfel ca și în Țara Românească, Transilvania și Europa⁶, întocmirea testamentului era justificată prin aceleași argumente: omul este muritor, ceasul morții este necunoscut, iar soarta bunurilor primite de la Dumnezeu trebuie clarificată din timp. În numeroase cazuri prima parte a testamentelor prezenta faptul că omul este muritor, este imposibil de a cunoaște momentul morții, testamentul este întocmit în timpul deplinătății facultăților mintale „în toată starea minții mele”, „în toată cunoștința și simțirea me”, și dorința de a-și împărți averile vine din necesitatea de a evita neînțelegerile ce ar putea apărea. Preambulul constituie acea parte a testamentului care sesizează reprezentarea despre momentul trecerii în neființă, cât și motivațiile. Constantin Gândul

¹ Pierre Chaunu, *La mort à Paris au XVI, XVII, XVIII siècles*, Paris, 1978, p.233.

² Serge Briffauaud, *Le Temps de la source. Testament et methodologie en l'Histoire des mentalites* în „Sources. Travaux historique”, nr. 11, 1987, p.16, *apud* Nicolae Mihai, *Sensibilitatea față de moarte în testamentele din Oltenia premodernă și modernă (1700-1870)*, în „Caiete de antropologie istorică”, anul III, nr.1-2, ianuarie-decembrie, 2004, p.121.

³ Ildikó Horn, *Testamentele maghiare din Transilvania premodernă*, în „Caiete de antropologie istorică”, anul III, nr.1-2, ianuarie-decembrie 2004, p.110.

⁴ Andreea Iancu, *Blestemul și binecuvântarea părinților (secolele al XVIII-lea – al XIX-lea)* în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol.XXI, 2003, p.68.

⁵ *Idem*, p.72; Violeta Barbu, „*Sic Morienur*”. *Discourse upon death in Wallachia during the Ancien Regime*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 1994, 1-2, Janvier-Juin, p.116; Mihai, *op.cit.*, p.124.

⁶ Horn, *op.cit.*, p.111.

stolnicul începea diata sa în felul următor: „Cunoscând că această lume este vremelnică și trecătoare și nici un om fără de moarte nu iaste, și fiindcă și eu m-am bolnăvit de grea lungoare, și încă aflându-mă în toată starea minții mele, am făcut această diată, ca pe urma mea să fie liniște între fii mei, fiindcă din voia lui Dumnezeu, am avut două case și două rânduri de copii și după cum am socotit a fi cu cale și cu dreptate am arătat mai jos...”¹. Ioniță Codrescu, fost medelnicer al doilea, spunea: „Deșertare deșertărilor și toate sunt deșerti, precum zice prorocul. Trecând și eu prin deșertăciunile lumii aceștia și ajungând la bătrânețe, știind că om sînt muritoriu și având grije morții și a sfârșitului meu, făcut-am această diată pentru cele ce rămân, cui și ce am socotit să se de, cum arată mai gios”². Un interes deosebit prezintă diata Ruxandei, soția lui Dimitru Carpu spătar. Testamentul are o parte introductivă deosebit de interesantă: „De vreme ce iubitorul de oameni Dumnezeu, pentru multă milostivire sa, au zidit pre strămoșul nostru Adam, după chipul și asemănare sa, însuflețindu-l cu suflare sa ce dumnezeiască, dându-i sălășluire frumusețile raiului și însoțindu-i lui muiere din trupul său, blagoslovindu-i, li-au poroncit ca din tot rodul raiului să mănânce, iar de pomul cunoștinții nicum să nu să atingă, că cu moarte va muri. Iar de pizma diiavolului fiind amăgiți, sau împărțășit mîncării, neascultători pre sine făcându-să, și îndată au început a stăpâni în lume moarte, care de atunce urmează la tot neamul omenescu.

Drept aceasta și eu, nevrednica roaba lui Dumnezeu, Ruxanda, fata răposatului Lupul Gheuca stolnic, soție răposatului Dimitru Carpu spatar, viind la vârsta bătrâneților și socotind că toate acesti lumești sînt vremelnice și trecătoare, și toate cu moarte să închei; până a nu sosi ceasul morții asupra me și până a nu mi se lega graiul și limba, pentru ca să nu rămâi după moartea me la neamurile mele și-a bărbatului meu giudecăți și pricini, cu dorire și cu bună voie am vrut, ca printr-această diată, să așz toate urmările ce să să facă după moarte me, de cei ce ca pre niște clironomi îi las... Deci, de vreme ce nici un om ce vețuiește în lume și ca să nu moară nu este cu putință, gândind și dumnealui de ceasul morții, ca unul ce au iubit pe Dumnezeu și sufletul său, ș-au ales parte ce mai bună, ca să grijească sufletește, cu învoire amândurora s-au dus la mănăstire

¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol.VI (acte interne, 1756-1770), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2004, nr. 873.

² *Idem*, nr. 867.

Căpriană și socotind că va fi cu păcat, fiindcă pentru pricina aceștii moșii Curlicenii mi s-au vândut moșiile de zăstri a melii, mi-au făcut danie această moșia, ca după moarte sa nimine din neamurile dumisale să nu aibă a mă supăra”¹.

Așezarea în ordine a lucrurilor sufletești este prioritară în raport cu cele pământești. Vasile Roset hatman în testamentul său consemna: „de vreme ce port de grijă și înpart pentru fiii miei, ostenele mele, cu cât și mai întâi și mai mult mi se cade pentru ticălosul și păcătosul meu suflet, cu care Dumnezeu puterilor să facă milă și să-l mântuiască”². Maria Cerchezoaia, în diata sa, menționează: „Iată că, viindu vreme de am ajuns la vârsta bătrâneților și socotindu și cele trupești și cele sufletești, că eu cu alta n-am cu ce mă chivernisi, nici a mă griji la cele sufletești, fără decât rânduindu-mi din osteneala mea o păreche de case în târgul Iași...”³.

De obicei, cea mai mare parte a testamentelor se elaborau în proximitatea morții, în cazul de boală serioasă, pe timp de război sau ciumă. Diata monahului Veniamin Năstase din 10 mai 1767 servește drept exemplu de testament întocmit în timpul bolii: „cunoscând că sântu toate ale acestei lumi deșertăciuni și ca fumul trecătoare și aice ne aflăm ca oaspeți și suntem totdeauna supuși primejdiilor vieții acestei trecătoare și aflându-mă și în primejdie de boală, neștiind viața mea cât va să fie, am socotit pără sântu în starea minții să-mi fac rânduiala mea, din cele ce mi s-au venit în partea mea de la părinții mei și altele ce am orânduit să se dea la mănăstiri pentru sufletul meu, fraților mei și surorilor și nepoatelor și altora pentru pomenirea mea, după cum arăt mai jos anume”⁴. La fel procedează și Ioan Racoviță: „Adecă eu, Ioan Răcoviți, căzându la cumplită boală și la mare slăbiciune și-ngrozindu-mă paharul morții, chemat-am pe sfinția sa presfântul chir Ghidion mitropolitul la mare slăbiciune mea și din toată datoriia mia, cui i-am fostu dator, făcut-am izvod cui cu ce am fostu dator: și la turci, și la moldoveni cu iscălitura mia și a sfinții sale, părintelui mitropolitului...”⁵. Femeile, de asemenea, indicau cauza întocmirii testamentului, cum a fost de exemplu, cel întocmit de Maria, a răposatului Ilie Cantacuzino vistiernic:

¹ *Moldova în epoca feudalismului* (în continuare MEF), vol. X, Chișinău, 2005, nr. 160.

² *Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed.cit.*, nr. 768.

³ *Idem*, nr. 41, apoi este reînnoită peste trei ani, nr. 212.

⁴ *Ibidem*, nr. 776.

⁵ *MEF*, vol. VIII, p.47, nr. 27.

„tâmplându-mi-se grea boală la anii 7255, la luna lui ghenar, și pierzându-mi nădejde de viață, am chemat pre fiul nostru și nepotul Iordache Cantacuzino, hatman”¹. Petco, bărbier, lasă prin diată lui Petru grec și soției acestuia o grădină: „Și fiind eu la multă neputință și slăbiciune, săvârșindu-se și soțul meu împreună cu toți, copiii mei, din boala ciumei, i-am dat această danie...”².

O atenție deosebită se acordă ceremonialului îngropării. În contextul unei judecăți, se amintește: „și după Enachi polcovnicu rămânând giupâneasa, dumneaei Catrina polcovnicița, la moartea ei, i s-au dat danie dumnealui vel logofăt să o grijească cu toate cele ce sânt obicinuite a legeri creștinești...”³. În unele testamente sunt date indicații privitor la locul îngropării. Stolnicul Gândul Constantin indica: „și să aibă a mă griji și pe mine cu cele trebuincioase pentru îngroparea mea; de se va întâmpla severșirea mea la țară, la țară să mă îngroape, fiind biserica strămoșască...”⁴. Veniamin Năstase, monah, stabilește drept loc de „odihnă vecinică” mănăstirea Sfântul Sava: „la Sfântul Sava, unde m-or îngropa”⁵. În același an monahul se stinge din viață, căci Ștefan postelnicul postelnicul și sora sa Maria, într-o mărturie referitor la dăruire a dughenii, amintesc: „fratele nostru, Veniamin monahul, la moartea lui, lăsându-i cu diata ca să se îngroape oasele lui la Svânta mănăstire Sfetii Sava din Iași, unde și moșii și părinții noștri sânt îngropați și prin diata ce-au făcut dat-au fratile nostru și am închinat pentru sufletul lui și a părinților această dugheană”⁶.

Testatarii sunt foarte migăloși în privința stabilirii serviciilor postfunerare, alocările de bani, bunuri etc. Monahul Veniamin Năstase stabilește o listă detaliată a darurilor și cheltuielilor: „să se ferice o cruce și să se dea la Sfântul Sava, unde m-or îngropa. ... 150 lei la îngroparea mea, 10 lei la grija de trei zile, 10 lei la grija de 9 zile, 20 lei la grija de 20 zile, 50 lei la grija de 40 zile, 50 lei la grija de jumătate de an, 100 lei la grija de un an și 100 lei la 10 serindare, însă 4 serindare la Sfetii Sav, 1 la îngropare, 1 la 40 zile, 1 la pol an și 1 la un an, și un sărindar la Mitropolie și 1 la Golia, și 1 la biserica din Talpalari, și 1 la Biserica Banului, și 1 la

¹ *Idem*, p.202, nr. 163.

² *Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed.cit.*, nr. 214.

³ *Idem*, nr. 34.

⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed.cit.*, nr. 873.

⁵ *Idem*, nr. 776.

⁶ *Ibidem*.

Prapadoamna Paraschiva, și 1 la sat la Voineșt¹. Documentul este interesant și prin faptul că prezintă comemorarea celor răposați la 3, 9, 20, 40 zile, jumătate de an și un an, cât și mulțimea sărindarelor. Ruxanda, prin diată, stabilea: „Iar 500 lei, adică cinci sute lei, să-mi fie pentru chiverniseala vieții; iar giumătate moșie, cu tot cuprinsul ei, după cum arată zăpisul ce i-am dat, fiindcă am cunoscut-o că va fi osirduitoare a pomeni sufletile răposaților părinți a bărbatului meu și sufletile noastre, și a purta griji de toate creștineștile orânduile, i-am făcut danie și o am dăruit, ca să-i fie moșie vecinică stătătoare”².

Testamentele introduceau claritate în împărțirea averii, permiteau aprecierea bunurilor. De asemenea, precizau sumele datoriilor și cui urmau a fi întoarse. Ruxanda, prin testament, indica: „Și deosăbit de toate aceste, după moartea sa, s-au mai aflat dator pe la turci cu sumă de bani, cari eu toate aceli datorii, vânzind și a trie moșie, anumi Rusăștii, în Botna, dumisali banului Darie Donici, și vitile casii mele și am plătit toati aceli datorii, după cum arată zăpisile ce li-am scos, cari sint la mâna me.

Drept aceasta, fiindcă această moșie Curlicenii îmi este danie, mai mult pentru zăstrili mele, ca o singură clironoamă, am socotit că fiind lipsită de ale vieții trebuincioasă cheltueli, și ca după moarte me să-mi las clironomi lucrurilor meli, am vrut și am vândut această giumătate moșie Curlicenii nepoatei meli de soră, Irinii, fata răpostului Ioniții Ruset, drept 700 lei, adică șapte sute lei, pentru ca să pot plăti și 200 lei, adică două sute lei, ce am fost luat mai înainte în datorie... Deosebit arăt, că având eu un sălaş de țigani la soru-me Vitoriana, cu zăpis ce am, făcut de dumneei, care țigani se numește Ștefan Puiu, cu toată casa lui, aceștie îi fac danie surorii meli Vitorienii, soția dumisali pah(arnic) Iani, ca să-i fie robi neștrămutați”³.

Părinții lăsau averile nu numai copiilor de sânge, dar și celor înfiați: „Iar pentru altă parte de moșie, ci este de ceia parte de Bâc, anumi Găgeștii, și o parte din moșie Volosăanii, din ținut Lăpușnii, cum și un iaz, ci este din sus de moșiia Curlicenii, și un sălaş de țigani, anunit Savin cu trii feti a lui, anumi Panaghie, Ștefan și Marie, cum și casa cu toate acareturile ce au, le afierosăscu aceste toate lui Constandin, ce l-am crescut de copil mic, ca pe unul ci este din niamul meu, și l-am făcut ficior de

¹ *Ibidem*.

² *MEF*, vol. X, nr. 160.

³ *Ibidem*.

suflet, carile, la toate neputințele și greutatețile mele ce am avut, mi-au fost părtaș, și toate aceste, cum și vitile casii, el li-au agonisit cu munca pământului și osteneți, cu simință ce au avut. Și i-am dat și toate scrisorile de părțile de moșii arătate și scrisorile de țigani, ca să fie însuși clironomi și stăpân piste toate, ca să aibă a mă pomeni după moarte me împreună cu nepoata Irina, și să facă prinoasă și rugăciuni pentru sufletele părinților răposați ai bărbatului meu și ale noastre. Iar pentru alți țigani, ce mai sint răzleți din țigani ce sint din zăstre me, acia dizbătându-i și aducându-i la locul lor, să aibă ai împărți toți ciilanți nepoți, ce nu li s-au făcut nici o parte, iar la altă nimică să nu să amestice, nici să strice această danie. Iar pentru casa, ce am pe această moșie făcută de Constandin, vrând nepoată-me, ca să de această moșie zăstre vreunii fete a dumisale, să nu fie volnică a-l scoate din casă dar învoindu-să între dânșii sau să-i facă altă casă și să să mute pe moșia sa, sau să i-o plătească, atunce în voea lui să fie...”¹.

Aparte se indicau copii din căsătoriile anterioare și li se lăsau donații și aparte cei din căsătoria prezentă, aparte soția. Un Gavril lasă testament prin care indică ce se cuvine fiicei din prima căsătorie: „Adică eu, Gavril, făcut-am diată a me la mâna soțului meu Saftii, precum să se știe că înaintea morții mele tâmplându-se o copilă cu alt soț al meu, fată a Jămirului, am lăsat cu limbă de moarte o dugheană în Târgul de Sus ot Hagioi, și anume ce de Sus, și doi bani pentru zestre ei așijdere și soțului meu Saftii o dugheană cu casă din dos am lăsat cu limbă de moarte, să fie a ei împreună cu a unei copile; așijdere... o cergă și doă cămeși cu hir sânt a copilei cei mari...”².

Boierii lăsau prin testament în scopuri caritabile donații pentru „mântuirea sufletului”³. Prin aceste donații erau susținute spitalele, săracii, orfanii, văduvele. În dependență de indicație era felul și diversitatea sprijinului: cereale, animale, bani, îmbrăcăminte etc. Acest gest avea menirea de a asigura o trecere mai ușoară în lumea de dincolo. Vasile Roset hatman, la 27 februarie 1767, prin diată, indica: „Rânduit-am și pentru parte sufletului miei cele ce am socotit să se de la spitalul și la Sfeti Spiridon, și le-am dat, și să fie date: satul Cusrosi, împreună și cu alte patru sate ce sânt alăturate, cu heleșteu gata, cu mori gata, cu mori gata, după moarte me îndată să rămâie supt stăpânire mănăstirii. Rânduit-am și o

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*, nr. 153.

³ Horn, *op.cit.*, p.115.

samă de țigani care s-or arăta, anume: ceata căldărarilor cu Vasile judele și cu tot neamul lor, și un Buză țigan cu toată oarda lui, măcar că pe acel Buză țiganul, cu pricina cuscriilor, l-au tot stăpânit hatmanul Razu, dar să fie a Sfântului Spiridon; ceata lui coroierilor, cu jude cu tot, să fie iarăși a spitalului și a Sfântului Spiridon; ceata lui Coman judele și cu toată oarda lui iarăși să fie a spitalului și a Sfântului Spiridon... Și scrisori, ispisoace, câte sânt pe țigani, ce am rânduit la Sfeti Spiridon, să să de toate la părintele vlădică și la vechilii mănăstirii, ca să nu se răsaie vreo scrisoare.

Viile de la Copou, care am rânduit tot la Sfeti Spiridon, să fie a lui Sfeti Spiridon, cu toată livada câtă iaste în îngrăditura viei. Mai rânduit-am la Sfeti Spiridon o crâșmă ce o am în Târgul Făinii, ce am cumpărat-o de la banul Negel în opt sute de lei, cu dugheană și cu furnu, după cum arată zapisul. Mai rânduit-am la Sfeti Spiridon o crâșmă în Surlărie, care am făcut-o eu, și cu tot locul ce are pentru dugheană, să fie a lui Sfeti Spiridon¹. Pentru săraci: „din toată pâine pe jumătate să se de la săraci... Numai întâi și întâi să scoată cele ce rânduiesc să se de pomană la seraci și la oamenii casii pentru sufletul meu, că, de vreme ce port de grijă și înpart pentru fiii miei, ostenele mele, cu cât și mai întâi și mai mult mi se cade pentru ticălosul și păcătosul meu suflet, cu care Dumnezeuul puterilor să facă milă și să-l mântuiască. Și rânduiesc doăzeci vaci cu vițeii să se dea la seraci, și nu un rând de strai să-l socotească cu haină, ce fieștecare rând să-l socotească deplin, păr-la cămeși, și așe să îplinească pe la seraci doăzeci și patru de rânduri². Hainele testarului erau, de asemenea, împărțite: „iară cecelelalte straie, toate din cele mai bine, să dați feciorii de boieri săraci; iară cecelelate straie, câte am, toate, să le dați la slugile mele, care mă slujesc, la fieștecare după cum m-au slujit, și să le dați și bani, după izvodul ce am iscălit de mini³”.

Bunuri se mai lăsau bisericilor, mănăstirilor, Mitropoliei cu scopul de a primi mântuirea sufletului. Pomenitul Vasile Roset desemnează a lăsa: „la Prapadoamna Parascheva șasăzeci merță grâu pe an, însă 30 merță să dați de grâu ce s-a lua de pe moșiile din olatul tatarilor, Scroafa și Ursoaie, și 30 merță să dați din grâul de la Jîjîie; însă 30 de merță să le dați la Sfeti Gheorghie și 30 merță să le dați la Sfeti Dimitrie⁴”.

¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed.cit., nr. 768.*

² *Idem.*

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*

De asemenea, în bisericile în care era ctitor: „cinzăci de lei la Sfeti Theodor, să facă cinci sărindare, cinzăci de lei la Curălariu, douăzeci de lei la 40 de Mucenici, douăzeci de lei la Vulpe, douăzeci de lei la Lunca Bârnovei, la biserica pe care am făcut-o eu, treizăci la Prapadoamna Paraschiva, la Doljăști Sus de cinzăci lei, la Sfeti Nicolae de la Ocnă să se de cinzăci de lei, și la celelate biserici pe la care sânt ctitor: la Fântânele, la Obrejăști, la Luncani, la Țușcani, la Mărgineni, la Șerbești, la Jîjîie, pe la fieștecare cât îți socoti să le dați... Și să mai dați la Prapadoamna Paraschiva șasă vaci cu vițai și șaizăci de stupi”¹.

În testamentul lui Vasile Roset întâlnim un moment interesant - sfaturi și indicații pentru copii și pentru soție: „În toată vremea milostenie și frica lui Dumnezeu să nusă lipsească, că aceasta iaste înțelepciune”, „Și iarăși îți zic ție Lascărache și Ilie: cu Safta, muma voastră, să trăiți cu învoială, ca cu un părimte, și ție, Safto, îți poruncesc să-i iubești ca pre fii tăi întru toată dreptate și niciodată să nu fie volnică a te mărita, măcar că sânt încredințat că niciodată în capul tău minte sau părere ca aceea n-a veni; iară, de s-a tâmpla vre-o nebunie ca aceea să-ți vie, să aibi a pierde toate părțile ce ți s-au venit de la mine, după poronca sfintii pravili, ce zice că femeia ce n-a cinsti parte bărbatului, ce dintâi cununie, și de să va mărita cu de al doilea, să-și piarză toată partea ei ce vine de la bărbatul ei”².

Demnă de atenție este diata alcătuită de soți împreună. Drept exemplu servește Diata lui Andrei cantaragiu și a soției sale, Măriuța, pentru „fiiastul” lor Gavril, din 5 mai 1770: „Adică eu, Andrei cantaragiu, împreună cu soțul meu, Măriuța, adevărim cu această scrisoare a noastră precum să se știe, cât am trăit împreună, ficiori din trupul nostru n-am avut și am luat copil mic de țăță pe Gavriil neavând părinți, pe care, avându-l ficior de suflet, l-am crescut până s-a făcut vârsta și l-am însurat după lege și după datorie părintască. Și de când s-au ridicat și până acum la vremea noastră de neputință ne-au ținut și ne-au chivernisit cu agonisita lui. Pentru aceasta, cunoscând acum că s-au apropiat și sfârșitul, am socotit, ca niște oameni ce-am trăit și cunoscând multă facere de bine și grijă dispre Gavril, și o casă... după moartea noastră să o stăpânească.”³

¹ *Ibidem.*

² *Ibidem.*

³ *Ibidem*, nr. 872.

Pentru a apăra rudele împrorietărite testatarii invocau blesteme. Ruxanda utilizează următorul exemplu: „Iar carii din rudeniile bărbatului meu, sau din rudeniile mele ar strica aceasta diiată a me, să fie blestemat de Domnul Isus Hristos și de Precurata sa maică, și de toți sfinții părinți, ce s-au adunat la șapte soboară, de vremi că eu cu toată pofta me o am făcut, fiind în fire”¹. Bălașa spune: „Și nimeni din neamul ce să va alege în urma noastră să nu cutează a strâca această puțină danie a noastră, ce mai vârtos s-o întărească pentru a lor vecinică pomenire, iar care s-a ispiti ca să dizrădăcineză această danie a noastră de la acel svântu lăcașu, să fie blăstămatu și neiertatu de noi și de Domnul Dumnezeu și de Preprecurata Maica Svinții sale și de toți Svinții Părinți și Mucenici și svintele liturghii ce să slujesc într-acest sfântu lăcaș să-i ste împotrivă la giudețu stașnicu, și în toată viiața lui procopsală să nu vază, și în toată viața lui procopsală să nu vază, și să aibă parte cu Iuda și proclatul Arie, fierul, pietrile să putrezească, iar trupul lui să ste întregu în veci”².

Ipostazele morții. J. Soulier menționează că moartea confundă în același cuvânt trei componente distincte: agonia, momentul de ireversibilitate și totul ce este dincolo de moarte. Agonia, adică trecerea spre moarte este etapa cea mai temută și, fără îndoială, cea mai mare încercare pentru cel în cauză și pentru apropiații săi³.

De frica în fața morții omul medieval credea că putea să scape doar cu ajutorul predicilor religioase, în care se afirma că moartea este doar o trecere dintr-o lume plină de zbucium și durere, în alta fericită, unde cei care au suferit vor obține o liniște sufletească. Credința că prin daruri făcute bisericilor și mănăstirilor li se vor ierta păcatele și astfel vor nimeri în rai, îi făcea pe oameni să dăruiască sate, mori, vaduri, case ș.a. Exemple în acest sens sunt numeroase, vom menționa doar câteva. Astfel, călugărița Dorofteia la 8 iulie 1676 dăruiește episcopiei Huși 3 dugheni în târgul Chișinăului: „Pentru sufletul meu și pentru sufletul feciorului meu Toader”⁴. La 5 decembrie 1758 Bălașa visterniceasa, soția răposatului Aristarho vistiernic, dăruiește mănăstirii Danco un țișan fierar:

¹MEF, vol.X, nr. 160.

² *Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed.cit.*, nr. 173.

³ J. Soulier, *Enigma vieții*, București, 1939, p. 4.

⁴ *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei (publ. Sava A.)*, București, 1937, p. 131.

„Cunoscându că lumea aceasta este deșertarea deșertărilor și nime întrânsa nu va să petreacă în veci ce va să se mute dint-acestu vacu la altu vacu, unde am mersu moșii și strămoșii noștri, pentru aceasta, socotit-am că esti de mare folos și a pomeni vecinică pentru sufletul răposatului dumisale Aristarho vistiernic și a pomenirii noastre, căutat-am dintra ai noștri drepti șerbi țigani și am dat pe Lupul țigan ferar, ficiorul lui Postolachi Căputatul, țiganul nostru, și cu țiganca lui...”¹.

Printre marile stihii aducătoare de moarte sunt și cutremurele, războaiele, ocupațiile militare, ciuma. Toate acestea împreună întregeau în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea imaginea unei vieți aflate continuu sub amenințarea morții, făcând din aceasta o componentă obișnuită a spectacolului cotidian².

Erau și alte ipostaze ale morții. Printre ele putem aminti spectacolul execuțiilor publice, urmat de expunerea corpului defunct, ceea ce constituia, în fond, pedagogia punitivă medievală³ în general. Pentru acestea erau alese locuri de aglomerare publică, pentru ca impresia asupra publicului spectator să fie cât mai puternică. Astfel, într-un document din 1676, se menționează: „așijderea și trupurile celor pieriți care pier aici în târg în Iași la locul de perzanie pentru vina sa, cu porunca domnului trupurile acestora, 2 zile străjuiesc și a treia zi în îngroapă..., iar celor care li se vor tăia capetele la locul pierzaniei 3 zile să stea”⁴. De îngroparea celor executați, cât și a morților săraci și a „streinilor ce mor în târg, pre ulițe și pe supt garduri prin gunoaie” aveau grijă cioclii, care „pre toți îi strâng și-i grijesc și-i îngroapă precum se cade”⁵. Cioclii îi duceau la biserică și din „mila creștinilor celor îndurători cheltuiesc de acoperă oasele cu *pânza și plătesc preoților de-i astrucă, gropile cu mâinile sale le sapă*”⁶.

Cremoniile înmormântării. Pentru Principatul Moldovei este specific faptul că ceremonialul înmormântării se prezenta ca un amalgam de practici creștin-ortodoxe și de vechi tradiții, făcându-ne să ne amintim de

¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași, ed.cit., nr. 173.*

² Lemny, *op.cit.*, p. 123.

³ *Idem.*

⁴ *Condica lui Mavrocordat, vol. 3, p. 139-147, Nr. 1363.*

⁵ *Idem.*

⁶ *Ibidem.*

obiceiurile romane (închiderea ochilor mortului, spălarea corpului, îmbrăcarea în hainele cele mai frumoase)¹.

Înmormântarea la români se făcea după 2-3 zile, cu următoarea motivație expusă de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*: „Trupul mortului nu se îngroapă chiar în ziua cea dintâi, ci se așteaptă până la o a treia zi, ca nu cumva să se socotească mort un bolnav căzut numai în nesimțire și să se îngroape de vii”².

Conform obiceiului, îndată ce o persoană deceda, era spălată cu apă caldă și îmbrăcată în hainele cele mai noi și cele mai bune pe care le-a avut, fapt consemnat atât de Dimitrie Cantemir³, cât și de călătorul italian Giovanni Maria Ausilia, care în 1745 vizitează Moldova: „pe morți obișnuesc să-i îngroape în hainele cele mai bune și cuviincioase, în credință că așa trebuie să se înfățișeze aceștia înaintea lui Dumnezeu”⁴. Aceste obiceiuri se păstrează și astăzi⁵, dacă era vorba de domn, „atunci în tot acest timp el este expus sub un baldachin cu trei stâlpi, înconjurat de scaune, pe un pat de paradă, cu multe lunari, alături de care se află o masă având pe ea multe psaltiri. Preoții vin să spună rugăciuni, iar boierii stau de veghe ziua și noaptea, se servește masa cu carne și pește. Dregătorii domnului servesc ca și cum ar fi domnul în viață”⁶.

Moartea, ca și viața, nu este un fenomen individual⁷. Ca și altă trecere, dintr-o stare de viață în alta, ea este definită de un anumit ceremonial mai mult sau mai puțin oficial, sensul de bază al căruia rezida în scenele ultimului adio și a doliului.

Ritualurile îndeplinite în camera unde se afla muribundul și apoi după îngropare vin să demonstreze că viața omului nu este o soartă individuală, ci o verigă în lanțul întregii societăți. Astfel, conform lui

¹ Obiceiurile și riturile funerare au fost surprinse de etnologi în trei etape principale: despărțirea de cei vii, pregătirea trecerii de la o formă de existență la alta, integrarea în lumea celor „de dincolo”. În decursul acestor etape riturile erau însoțite de o gamă de obiecte cu valoare simbolică. Primul moment îl constituie spălarea cu apă neîncepută, drept mijloc de purificare rituală, în care se adaugă flori aromatice (*Dicționar de simboluri*, p.108; Lemny, *op. cit.*, p. 127).

² Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 134.

³ *Idem.*

⁴ *Călătorii Străini despre Țările Romane* (în continuare *CSȚR*), vol. IX, p. 135.

⁵ I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, București, 1973, p.406-409; V. Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, p. 113.

⁶ *CSȚR*, vol. 5, p. 266.

⁷ Aries, *op.cit.*, p. 496.

Dimitrie Cantemir, vecinii se adunau când auzeau clopotele și își arătau întristarea față rudele de sânge care stăteau în jurul mortului. În ziua predestinată pentru îngropăciune, toți vecinii se adunau și-l petreceau pe mort¹. În mormântarea domnilor și a unor boieri și participarea spectatorilor se evidențiau prin alaiul organizat, ca și acela care îl însoțea pe domn când se ducea undeva². Vestea morții era anunțată de clopotele tuturor bisericilor. Moartea unei rude domnești aducea deschiderea mai a tuturor închisorilor, o iertare în masă a vinovaților pentru mântuirea sufletului celui răposat³. Cel ce se îngropa era însoțit de un cortegiu de seimeni, dărăbanți, cazaci ce merg înaintea mulțimii. Trupul zăcea într-un sicriu descoperit pe care-l înconjoară rudele, boierii de aceeași treaptă⁴. Mortul stătea fără giulgiu, cu fața descoperită și pe piept cu o icoană. Dacă era dregător, atunci semnele dregătoriei: o sabie cu vârful în sus sînt duse înaintea mulțimii, a luptătorului și sfetnicilor. Mortul era bocit de țigănci bocitoare⁵. bocitoare⁵.

Expresia durerii are o semnificație deosebită în limbajul bocitoarelor. În caz că femeile rude nu „au deloc dorința de a boci și a-și smulge părul”, atunci se tocmeau bocitoare și se foloseau mijloace de întristare pentru a-și trezi durerea înșirând frumoasele însușiri ale mortului⁶. Aceasta se repeta de câte ori venea câte un prieten al mortului⁷. mortului⁷. Obiceiul de a plânge mortul era frecvent în rândul populației și este întâlnit des în testamente, de exemplu, în testamentul lui Dumitrașco, din 1699, care roagă să fie bocit cu lăutari sau cu femei⁸, sau să nu fie bociți bociți cu „alăutari sau cu femei”⁹.

Poporul simplu își manifesta jalea umblând cu capetele descoperite.

Dacă oamenii de rând erau înmormântați simplu, conform ritualurilor, atunci înmormântarea domnului era o întreagă ceremonie. După rânduiala de la mitropolie, era rostit „Cuvânt de îngropăciune”¹⁰, apoi, în

¹ Cantemir, *Descrierea...*, p. 134.

² *Idem.*

³ N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1992, p. 124.

⁴ *Idem.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ *CSTR*, vol. 5, p.267.

⁷ *Idem.*

⁸ *Documente bârlădene*, publ. de I. Antonovici, vol. II. Bârlad, 1912, p. 288.

⁹ *Idem.*

¹⁰ Cantemir, *Descrierea...*, p. 100.

semn de cinstire a domnului, toți arhireii, stareții, boierii îi sărutau mâna și crucea pe care o ținea. Domnitorii erau pomeniți și la diferite aniversări, rostindu-se cuvânt de pomenire. Astfel, în 1770, Vartolomeiu Măzăreanu rostește un cuvânt de îngropăciune bătrânului Ștefan Voievod, în care spune că „omul ca iarba, iar zilele lui ca floarea câmpului”, apoi că „pentru fiii legii cei plăcuți lui Dumnezeu nu este moarte, pentru cei fără de lege când nemilostiva moarte curma zilele lor se cade a-i plânge și cu amar a-i târgui”¹. Pentru toți ceilalți clipa ultimului adio era atunci când cele mai apropiate rude ale mortului îi sărută fața și mâinile, ceilalți - numai mâna².

Călătorul G. Ausilia, descriind un obicei la moldoveni, subliniază că unii încearcă să pună în mâna mortului vreo monedă atunci când îl pun în groapă, pentru ca să-și plătească trecerea cu această monedă³. În folclorul românesc este prezent motivul banului care se pune în mâna mortului: „te-i răscumpăra cu nouă crăitari, La vameși tâlhari...”⁴

Moartea era nu doar o trăire personală și intimă, ci și un fenomen social, arătând că și în fața morții nu erau toți egali. În mormântările și parastasele erau mereu un semn al rangului social, al puterii sociale sau al subminării sociale, o caracteristică a bogăției și sărăciei. Și dacă un boier era înmormântat cu un fast deosebit, atunci cei săraci erau înmormântați mai ieftin și mai simplu. Însă, pentru săraci, moartea mai prezintă și momentul de schimbare radicală: sfârșitul suferințelor pământești, încercând să celebreze sfârșitul unei vieți sărace cât mai pompos, de multe ori cheltuiala de înmormântare acoperea toată proprietatea rămasă.

Izvodul de cheltuieli, făcut la înmormântarea boierului Toader Sturza, vel jitnicer, arată că familia sa a cheltuit numai pâine, 1300 bucăți, 3 ialovițe, 10 berbeci ș.a.:

„- 40 bezmeni ceară - 1 atlas la năsilie

¹ Nicolae Iorga, *Cuvântări de înmormântare și pomenire (din veacul al XVI-lea până la 1850)*,

Vălenii de Munte, 1909, p. 25.

² *CSȚR*, vol. V, p. 266.

³ *CSȚR*, vol. IX, p. 315.

⁴ *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, 1964, p. 50. Anticii au considerat moneda ca obiect cu însușiri: la greci moneda purta în mod obligatoriu imaginea considerată sacră a divinității sau alte reprezentări sacre (animale, plante etc.). În lumea antică romană moneda avea semnificație mistică. Mai detaliat despre evoluția monedei ca ofrandă, vezi Oltea Dudău, *Moneda ca ofrandă, în Istorie și tradiție în spațiul românesc. Culegere de studii*, Sibiu, 1996, p. 50-57.

- 1300 pani, 10 lei - postav de îmbrăcat săcreiu, ținte de îmbrăcat săcreiu
- 3 ial(ovițe) - 4 potronic, 4 scânduri
- 3 lei pește - 15 lei la egumeni, la preoți
- 2 merți păsat - 2 ughi la ciocli
- 50 vedre vin - 2 lucrul făcliilor
- 12 lei cheltuieli mărunte - 2 lei boj... de...
- ceapă, ciuperci - 6 lei 8 năfrămi
- 10 care lemne - 130 lei: 5 coți atlas albu, mătăasă
- 4 saci făină - teste poleiată albă
- 1 covor vlădicăi - teste poleiată galbenă
- 1 năframă - 10 lei de bacal¹.

Documentul prezintă interes prin faptul că descrie obiceiul de a îmbrăca sicriul anume cu postav, care era bătut cu ținte, iar la năsălie se puneau atlas. Pentru slujbă, vlădicăi i se dădea un covor și o năframă, iar la egumeni și preoți - câte 15 lei. Tot aici se menționează un obicei păstrat și astăzi în Moldova, de a polei cu testea albă și galbenă smochinele și alte poame și fructe care se puneau în anumite bețișoare (pomul - n.n.), care se înfingeau în colaci, numiți în popor *capete*².

Pomul, de obicei, este făcut dintr-o creangă verde a unui pom roditor și se împodobeste pe timp de vară cu fructe proaspete, iar pe timp de iarnă cu fructe uscate și zaharicale³. Uneori, după cum este menționat și în actul de mai sus, se ciopleau niște bețișoare din brad în care se înfingeau smochinele și stafidele una lângă alta. Pomul care se pune la mort servește sufletului ca o scară pe care se suie de pe pământ până la Dumnezeu în cer⁴. De credințele românilor ține și faptul că pomul, care se duce înaintea mortului, mai este numit și *pomul raiului*. Acolo el stă veșnic verde încărcat de toate bunătățile, în așa fel încât sufletul, uitându-se la dânsul și la fructele frumoase și galbene (după cum se vede mai sus, fiind poleite alb

¹ *Documente bărlădene, ed.cit.*, p. 169; nr. CV, izvod de cheltuieli făcute la înmormântarea boierului Toader Sturza vel jicnicer, la 1740.

² *Idem*.

³ S.FI.Marian, *Înmormântarea la români*, București, 2000.

⁴ *Idem*.

sau galben - n.n.), e întotdeauna sătul și nicicând nu flămânzește¹. La umbra acestui pom verde, conform credințelor, cel răposat se poate odihni și răcori. S. Fl. Marian concretizează că pomul era întruchiparea: pomului vieții; trecerii din lumea pământească în cea veșnică; umbrirea și recrearea sufletului; raiului².

În ceremoniile de înmormântare cel mai des este folosit colacul, care, privit din punctul de vedere al despărțirii de cel „plecat în lumea de apoi”, a fost împărțit de Ofelia Văduva în câteva categorii: colacii oferii pentru sufletele neplicate (până la 40 zile), colacii pentru sufletele plecate, dar neintegrate în lumea cealaltă (până la șapte ani), colaci pentru sufletele plecate și integrate, colaci pentru sufletele revenite la sărbători calendaristice (Paște, Crăciun)³. Cel mai mare număr de colaci se oferă în timpul ceremoniei înmormântării. Acești colaci de asemenea sunt grupați în funcție de destinația lor: pentru biserică, pentru cei ce îndeplinesc funcții în cadrul ceremoniei, pentru participanți, pentru obiectele de recuzită ceremonială religioasă (cruce, sfeșnic, prapor), sau recuzită rituală – pomana⁴.

„Capetele” sau colacii mortului au conotații religioase și simbolice, cu trimitere la mentalitatea tradițională și ideile filozofice populare, cum ar fi legătura între viață și moarte, între om și divinitate, între viața pământească și viața de dincolo. Colacii dați sunt oferii drept răsplată preotului și celor ce au adus servicii în cadrul ceremoniilor religioase. Denumirea „capete” sugerează un sens sacrificial⁵. Colacii de împărțit sunt oferii participanților la ușa bisericii, la răscruci, la masa de pomană. Variantele de modelare a colacilor, timpul și spațiul oferirii lor au la bază credința în renaștere prin moarte⁶. În contextul înmormântării, colacul semnifică triumful vieții asupra morții prin ideea continuării existenței sub

¹ Semnificația pomului era simbol al ciclului biologic: naștere – rodire – moarte - reînviere și reflectă viața omului și renașterea lui în altă formă (M. Bocșe, *Veșmântul - punte și dar de pomenire în riturile funerare românești din Transilvania, în Istorie și tradiție în spațiul românesc. Culegere de studii*, Sibiu, 1996, p.90-107).

² Marian, *op.cit.*

³ Ofelia Văduva, *Magia darului*, București, 1997, p.70.

⁴ *Idem.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ *Ibidem.*

o altă formă. Forma și decorul simbolizează ușurarea trecerii celui mort în altă lume și depășirea momentului de criză a celor rămași în viață¹.

În obiceiurile populare românești, la Crăciun, de Paște sau în zilele de comemorare a morților, pâinea este oferită drept ofrandă. De sărbătorile cele mari, ca Pastele, Crăciunul și, mai ales, în Ziua morților, când se fac pomenirile la cimitirele, cine avea o oarecare stare pune o pâine și o monedă mică cu o lumânare aprinsă².

Locul veșnic. Prosesiunea înmormântării fiind pornită din locuința celui decedat, se termină în locul odihnei veșnice, care era pentru familia domnitoare, marii boieri și reprezentanții clerului la adăpostul bisericilor, iar pentru marea majoritate a populației se găsea în cimitirele din preajma bisericilor. Răposații erau îngropați într-un sicriu de lemn³ în ograda bisericii sau în cimitire, care, de cele mai multe ori, erau închise cu vreo împrejmuire⁴. Călătorilor străini li se păreau ciudate ritualurile de înmormântare: „Ei își aduc morții la groapă cu bocete deznădăjduite; îndată ce popii au terminat ritualul, mortul e coborât în groapă; în clipa aceasta, prietenii mortului și rudele sale scot strigăte înfiorătoare. Ei îi amintesc mortului de prietenii și părinții lui, de copii, de vite, de casă și de cei din casă și îl întreabă de ce i-a părăsit. Cum nu primește nici un răspuns, se umple groapa și se pune la cap o cruce și o piatră mare, pentru ca să nu se schimbe în moroi. Se varsă vin pe mormânt și se arde tămâie de jur împrejur pentru a alunga duhurile rele și vrăjitoarele...”⁵.

Cimitirul era un loc venerat și aproape sacru, unde oamenii mergeau cu teamă și medita asupra morții, a judecății de apoi și a învierii. Și dacă, pentru Occident, la nivelul sensibilității, cimitirele urmau să indice o distincție netă între cei vii și cei morți, atunci societatea românească a ignorat o atare distincție, considerând cimitirul un loc public, unde oamenii se adună după slujbe și în zile de sărbători pentru a-i pomeni pe cei răposați⁶. Cimitirele deveniseră locuri publice animate, deseori în

¹ *Ibidem.*

² *CSȚR*, vol. IX, p. 353.

³ N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, p. 124.

⁴ *CSȚR*, vol. X, p. 353.

⁵ *Idem.*

⁶ Lemny, *op.cit.*, p. 130.

vecinătate se târguia și apăreau conflicte, preoții cerând ajutor, încercând să interzică orice activitate.

Deasupra mormântului se punea o cruce de lemn sau de piatră, uneori cu o inscripție dedicată răposatului. Pentru începutul secolului al XVII-lea vom semnala lespedeza funerară a lui Grigorcea (1600), din pronaosul mănăstirii Voroneț, cu motiv floral în câmpul central, și lespedeza lui Ieremia Movilă (1606) din camera mormintelor de la Sucevița, cu motiv vegetal-floral complicat, care susține o stemă a țării, sub care se plasează, închise într-un cerc, armele familiei Movileștilor¹. Specialiștii susțin că bogăția decorației subliniază ruperea de vechea tradiție de decorare a lepezilor². Multe lepezi de piatră către mijlocul secolului al XVII-lea, bogat decorate, conțineau un ornament încă vegetal și floral, care, complicându-se, își pierdeau discreția, câmpul central fiind acoperit de flori: lalele, garoafe, margarete, crizanteme, unele de inspirație orientală. În secolul al XVIII-lea, motivele date sunt înlocuite treptat cu altele specifice barocului, ca vase cu buchete, scoici, chiparoși³.

Inscripția, de cele mai multe ori, exprima un text literar și era plasată totdeauna în câmpul central, fie că îl ocupă în întregime, lăsând decorației doar chenarul marginal, ca la piatra lui Andrei Abaza de la Solca, din 1707, a lui Paisie de la Neamț, din 1794, sau închise în centrul lui în medalioane, ca la piatra lui Grigore Ghica de la biserica Sfântului Spiridon din Iași, ale Lupului și Pulheriei Balș (1782 și 1799) de la Biserica Sfântul Dumitru din Iași⁴. Menirea inscripției era de a transmite generațiilor ce vor urma amintirea despre răposat. Avem numeroase exemple în acest sens și vom exemplifica prin câteva: o inscripție din 1716 ne spune: „aici se odihnește șârba lui Dumnezeu Irina, jupâneasa dumisale lui Manolache vel vornic, fiica lui Neculae Buhuș vel logofăt”⁵. Pentru a doua jumătate a secolului al XVIII-lea avem multe inscripții în versuri:

O piatră dar pe cine ascunzi supt tine
În șanurile pământului așa foarte bine?
Prea slăvită auzire pre Theodor Palade
Acel slăvit putearnic, carele aicea sade

¹ *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. II, București, 1986, p. 1010.

² *Idem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ N. Iorga, *Inscripțiile din bisericile României*, București, 1903, p. 27, Nr. 60, fasc. 1.

Pre Marele - Vistiarnic cela a patriei sale
 Tuturor fiilor săi lăsând nu puțină jale
 Săvârșitul muritoriu în Mântuitorul au începutu
 La o mie șapte sute cinci preste cincizeci
 trecut februarie l¹.

Durerea celor apropiați la nivelul sensibilității are o expresie deosebită în inscripțiile pietrelor funerare prin care persoanele își eternizează suferințele. Nesfârșita durere și sentimentul față de familie se întrezărește chiar și în tristele inscripții constituite din două părți: cui îi este adresată și de la cine vine această groapă: „a făcut-o și a împodobit-o Dumitra, soția lui Pătrașco [sale] Efrosiniei, care a fost doamna lui Iurașco Barotă, ce a fost Hatman în anul 1649 octombrie 30 zile”². De evedentiat sunt mulțimea pietrelor de mormânt; în mai toate bisericile mai mici, chiar și de provincie, puse în amintirea nu numai a persoanelor de seamă, din familia domnească sau de mari boieri, ci și a unor familii din boierimea mijlocie sau din rândurile târgoveților, care, prin formele sale ajunsesse să fie la nivelul resurselor materiale și să corespundă gustului eclectic al societății timpului³.

Parastasele. Pomenile. Nu ultimul element în spectacolul morții îl ocupă riturile de după înmormântare, adică parastasele care vin să-l pomenească pe cel dispărut. Pomenile erau mărețe.⁴

După Ofelia Văduva, pomana reprezintă structura esențială a instituției culturale a darului, ce se bazează pe respectarea unui ansamblu coerent de norme tradiționale privind timpul, spațiul, conținutul, codul gestual și verbal al acțiunii de oferire: „Mecanismele acestei instituții sunt reglate de forța credinței în «viața de dincolo» și în necesitatea câștigării bunăvoinței strămoșilor, pentru asigurarea protecției și a bunului mers al vieții oamenilor și animalelor din gospodărie”⁵. Pomana rituală marchează etapele de trecere din lumea pământească în cea veșnică și respectă date fixe (la înmormântare sau sărbători) și un spațiu prescris (curtea gospodăriei, biserică, cimitir)⁶.

¹ *Idem*, fasc. 2., Nr.385.

² *Ibidem*, fasc. 1, p. 18, Nr. 49.

³ *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. II, București, 1986, p. 1010.

⁴ *CSȚR*, vol. IX, p. 315.

⁵ Văduva, *op.cit.*, p.129.

⁶ *Idem*, p.130.

În evul mediu, în epoca modernă, ca și în prezent, există două forme de manifestare a pomenii: cea de mână (alimente sau bunuri) și mesele de pomană¹. Praznicele, parastasele erau obligatorii indiferent de statutul social al celui decedat, căci orice deviere de la normele societății urmau a fi condamnate.

Paul de Alep descrie un parastas făcut de familia răposatului în biserică, unde în trapeză s-a pus o masă mare cu tot felul de bucate, apoi s-a dat colivă și vin, ca la sfârșit să se împartă lumânări²; alții consemnează că „prohodul se încheie împărțindu-se săracilor carne friptă, mai cu seamă de vacă, pentru care împrejurare se taie peste cincizeci de capete de vite”³. Călătorul Ausilia subliniază că moldovenii cred că ceea ce dau de mâncare de sufletul morților vor avea pe lumea cealaltă de mâncare întocmai și tot atâta și acești morți, considerând că participarea la praznicile moldovenești sunt rătăcirii⁴. Este menționat faptul că, dacă moare vreun sărac și lasă o familie numeroasă în sărăcie și rămân ca moștenire o vacă și doi boi, soția era în stare să taie vaca și să vândă un bou, ca să facă un praznic pentru sufletul bărbatului, sau, după praznic, să împartă tuturor câte o pâine, o lumânare⁵.

După calendar, sunt numeroase zile în care se dă de pomană și se fac parastase, legate de credința că sufletele celor decedați revin la importante sărbători calendaristice: Joia Mare, Paște, Rusalii, Crăciun, în zilele special destinate dăruirii de alimente - „moși” (de iarnă, vară și toamnă). Pomenirile, care constau în trimiterea de bucate și băuturi, a unor obiecte de sufletul morților, se numesc *moși*, care sunt de mai multe feluri: Moșii de Crăciun (în dimineața de Crăciun se dă de pomană morților colac cu lumânare, carne de purcel etc.); Moșii de iarnă (sâmbăta înaintea lăsatului de carne – se dă colivă, carne etc.); Moșii de Păresimi (la 9 martie, în ziua de 40 de mucenici - se sacrifică mâncăruri de post: fasole sleită, nuci, poame, alune, colaci); Moșii de Florii (colac cu miere); Moșii de Joi-Mari (se dă de pomană de post); Moșii de Paști (colaci, miel, ouă roșii); Moșii de Sfântul Gheorghe (colac și diverse bucate); Moșii de Ispas, Moșii de Rusalii, Moșii de Rusitori (la șapte zile după Rusalii, se dau de pomană

¹ *Ibidem*.

² *CSȚR*, vol. VI, p. 71-72.

³ *Idem*, vol. V, p. 266.

⁴ *Ibidem*, v. IX, p. 353.

⁵ *Ibidem*, p. 315.

colac cu fragi, cireșe); Moșii de Sfântul Petru (mere, colaci), Moșii de Sfântul Ilie (fructe); Moșii de Sfânta Maria (se dau de pomană struguri); Moșii de Ziua Crucii; Moșii de Sfântul Dumitru, numiți și moși de toamnă (colac și colivă)¹.

Parastase se mai făceau în ziua a treia, a noua și a patruzecia de la îngropăciune. În caz că răposatul era înstărit, toți cei prezenți la înmormântare erau poftiți la masă în casa celui răposat. Praznicele se disting prin numărul mare de participanți și prin desfășurarea într-un spațiu anumit². Prezența multor persoane, colacii cu lumânări, coliva, aspersiunea cu apa sfințită creează o atmosferă sobră, solemnă și impune un comportament reținut³. În viziunea Ofeliei Văduva, prin masa oferită cei vii își regăseau pacea sufletească și liniștea obligației morale îndeplinite⁴.

Cronica Ghiculeștilor consemnează parastasele făcute de Grigore Ghica pentru fratele său, Alexandru: unul după 3 luni, „un frumos și bogat parastas, după obiceiul moldovenesc”, urmat de mese bogate cu daruri și pomeni, altul la Fanar, după un an, unde „au mai făcut și obișnuita ceruire cu colivă, cu multe planșete și bocete”⁵.

Având la baza sa simbolismul grâului care face legătura dintre viața cu moartea prin reînviere, coliva este considerată de specialiști drept o metaforă a vieții și a morții. În mentalitatea românului, coliva era simbolul legăturii dintre viață și moarte, conceptul continuității vieții după moarte fiind esențial⁶. Conform interpretărilor teologice, grâul din colivă îi simbolizează pe credincioșii ce vor fi mântuiți, iar substanțele dulci (mierea) reprezintă virtuțile sfinților sau răposaților pomeniți, sau dulceața vieții veșnice⁷. Utilizarea nucii ca simbol semnifică victoria vieții asupra morții. În același timp, coliva era jertfa pentru iertarea păcatelor.⁸ S.Fl. Marian subliniază că, după finirea înmormântării sau a pomenirii repauzaților, coliva se împarte între cei prezenți și se trimite pe acasă, pentru a se demonstra, din partea repauzatului, că se vor veseli cu toții în

¹ Văduva, *op.cit.*, p.108-109, p.132; Marian, *op.cit.*, p.267-275.

² Văduva, *op.cit.*, p.138.

³ *Idem.*

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p.559, 561.

⁶ Ofelia Văduva, *Pași spre sacru. Din etnologia alimentației românești*, București, 1996, p.82.

⁷ *Idem.*

⁸ *Ibidem*, p.83.

viața eternă¹. Cel care mănâncă din colivă, conform credințelor, preia din păcatele făcute în timpul vieții de cel mort.

Doliul. După ceremonie, pentru a-și arăta jalea, rudele poartă doliu. Doliul nu este același pentru toți. Dimitrie Cantemir ne spune că, dacă moare un țăran, atunci feciorii lui trebuie să umble cu capul gol 6 luni de-a rândul, chiar dacă este în toiul iernii, și să-și lase să crească părul și barba. Boierii se mulțumesc să îmbrace haina cernită și să-și lase părul să cadă în plete².

Culoarea neagră a doliului creea impresia unei dureri neîncetate, provocate violent, și venea în contrast cu haina pestriță a vieții urbane medievale. Se întâlnesc însă și excepții. Astfel, Nicolae Mavrocordat a mers după sicriul soției sale Pulheria în haine roșii. Însă îmbracă și caii în negru, și, ca să plângă, li se ung ochii cu ceapă³.

Toată familia, în fiecare duminică, se aduna la groapă vreme de un an și-și plângea morții⁴. Sora celui muribund își tăia o șuviță de păr și o atârna de cruce⁵.

Pompa funerară arată că cel lovit trebuie să fie cu totul neputincios în fața durerii. Însă, în perioada calamităților epidemice, ravagiile mortalității făceau ca înmormântările să se desfășoare fără întârziere.

Cu toate manifestările sale dureroase, moartea nu provoca întotdeauna sentimentul fricii. Doctorul Zucker subliniază la populația băștinașă din Moldova lipsa de frică, „chiar un fel de nepăsare față de moarte”⁶. Zucker este uimit de faptul cum le vorbesc bolnavilor despre moarte, cum li se anunță moartea fără înconjur, cerându-le deslușiri despre avere, vorbind cu bolnavul despre pregătirile necesare pentru praznicul obișnuit. La toate acestea bolnavul răspunde cu stăpânire și liniște⁷. Este menționat un caz când țăranul luaseră 6 scânduri și, în fața soției bolnave, meșterește sicriul, pentru a-i dovedi c-o iubește și că va fi îngropată cu toate cele trebuincioase⁸. Iar o femeie tânără cere în ceasul morții să o

¹ Marian, *op. cit.*, p.117.

² Cantemir, *Descrierea...*, p. 134-135.

³ Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane...*, p. 124.

⁴ *Idem.*

⁵ Cantemir, *Descrierea...*, p. 134-135.

⁶ Zucker, *Basarabia*, Chișinău, 1932, p. 17.

⁷ *Idem.*

⁸ *Ibidem.*

îngrijească și să-i dea un tulpă nou¹. Zucker menționează că „aceasta este urmarea credinței reînvierii și revederii cu cei dragi, a convețuirii cu ei în veșnicie, care le dă curaj de moarte”².

Unii o considerau necesară: „au deprinsu lumea adesea a dzice că, de nu ar fi moarte în lume, mai bine ar fi. Ce mare greșeală fac într-aceasta, că nu numai firii omenești ce și politii lumești este trebuitoare în lume moartea. Trebuitoare este în lume moarte - care nu altă ce hotar face lucrurilor omenești: «moartea hotarul vieții omului hotărăște lucrurile».”³

Prin moarte corpul este sortit descompunerii, sufletul în schimb se elibera, pentru a se înfățișa la judecata de apoi⁴. Iar Înțeleptul lui Dimitrie Cantemir susține: „sfârșitul cel ce bun și dulce să fie ar trebui și vesel să-și cădea în rău și în amar să întoarcă și cu nepovestită întristare să întoarcă în țărna sa; iar sufletul în gheenă fără milă sa, în veci fără de săvârșit, chinuiaște”⁵. Cei care urmau să-și petreacă viața în rai erau sortiți să-și petreacă traiul în tot felul de palate frumos împodobite, astfel „încât celui care le privește în vine să-și dea sufletul chiar în ziua aceea, numai pentru a putea ajunge în grădina raiului”⁶. La chinuri veșnice erau să fie supuși în foc și fum în valea suspinelor, valea infernului, valea schingiuirilor, trecătoarea flăcărilor cu denunțatori, defăimători, instigatori, afemeiați, adulterini, ticăloși ș.a.”⁷. Ziua de apoi este înfățișată drept o tumultoasă învălmășeală de oameni, vaiete, spaimă și groaza lor⁸.

Imaginea morții. Este ușor înțeleasă astfel imaginea strașnică a morții pe care se străduiau s-o redea autorul frescelor bisericesti, a ferecăturilor de carte:

Sălbatică-s fieratică, întunecată-n față
Iar coasa care-i ții anână, ciolane mi-s cu greață
Cu fulgere, cu tunete, din iad de la părpaste
Mă slobodzără de-am ieșit să fac lumii năpaste

¹ *Ibidem*, p.18.

² *Ibidem*.

³ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, în *Scrieri*, vol.I, Chișinău, 1990, p.181.

⁴ *Idem*.

⁵ Cantemir, *Divanul...*, p.20.

⁶ *CSȚR*, vol. VI, p. 480.

⁷ *Idem*.

⁸ *Ibidem*.

Și cine-s eu, fără de spus a mă cunoaște poate
 Că de pre chip știută sânt prin țările prin toate
 „- Eu sânt aceia caut acmu, ce mă tot văd cu ură,
 Oarbă-s, nemilostivnică, surdă și fără gură”¹.

Cu toate că nu există un fond al reprezentărilor thanatice din iconografia internă și externă al bisericilor românești, unele studii de artă sau dicționare prezintă câteva exemple. De remarcat este în acest sens lucrarea Cristinei Bogdan, *Imago Mortis în cultura română veche (secolele XVIII-XIX)*², în care, pe baza analizei reprezentărilor Morții în bisericile din Țara Românească, le clasifică într-un mod diferit de acel al lui Andrei Paleolog³. Imaginile pot fi repartizate tipologic: Moartea călare, înaripată, schelet, în ipostază de diavol, de cavaler medieval, de partener al omului din scenele de sorginte esopică⁴.

Reprezentările morții în unele dintre bisericile românești sunt tratate de contemporanii timpului, de exemplu, de Ștefan Raireț, din Putna (1776)⁵. (1776)⁵. Scena prezenta moartea ca o femeie negroidă cu coasa în mâna dreaptă și cu stânga arătând la un moș, numită: „Când s-au arătat moartea uncheșului”⁶. Moartea este înzestrată cu obiect bine cunoscut românului, coasa. Reprezentarea face parte din șirul fabulelor esopice. Această scenă are răspândire din antichitate, unde se făcea deosebire dintre Thanatos, sau Mars, și Kyr, sau Lethum. Primul personifica moartea în sine, liniștea desăvârșită și era reprezentat ca un tânăr frumos, a doua personificare – trecerea la moarte cu groaznicele sale chinuri, fiind înfățișată ca o femeie cu colți fioroși, unghii îndoite și părul măcincă⁷. Spada, secera sau coasa erau semne ale consacrării la moarte, ritualul de sacrificiu⁸. Viziunea pictorului este de natură să amintească rostul vieții și apropierea sfârșitului inevitabil, alături de discursurile din cadrul ceremoniilor funerare.

¹ Dosoștei, *Versuri pentru Filogon*, ed.cit., p. 223.

² Cristina Bogdan, *Imago Mortis în cultura română veche (secolele XVIII-XIX)*, București, 2002.

³ Andrei Paleolog, *Pictura exterioară din Țara Românească (secolele XVIII-XIX)*, București, 1984.

⁴ Bogdan, *op.cit.*, p.78.

⁵ M. Goleșcu, *O fabulă a lui Esop trecută în iconografie religioasă*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor istorice”, aprilie-iunie 1934, Văleni de Munte, p.70-74.

⁶ *Idem.*

⁷ *Ibidem.*

⁸ *Ibidem.*

Moartea „calcă cu aceleași picioare palatele împăraților și colibele săracilor”¹:

Că eu pre domnii pre'mpărat, boiari și pre vlădici
Bogații și puternicii, țărani și calicii
Și toți bătrânii, tinerii, mari și mici depreună
Și pre'nțăleptii și'nvățați și ceata cea nebună,
Cu steje-i tai în coasta mea și-i trag cu neagra moarte...²,

Stricu-i și răsăpăscu-le nume, cinste și slava,
Pre frații și priiatinii despart fără zăbavă.
Pre cei sirepi îi domolesc și le premenesc gândul,
Dârffiile, mândriile pre gios le culc de-a rândul.
Și-ncătro, îmi voi arunca ochii cu grea mînie,
Orașe, satele să strîng, nu cată să rămîie.
Și toate țările să tem, și țara de Moldovă,
Unde doi oameni se tîlnesc de mine își fac vorbă.
Toți sânt de coasa mea tăiați, de mine sânt stricate
Cetăți, orașe, împărății, în țarnă sânt uitate³.

Moartea e nechemată, merge pe

la toți, întru și pre la nunte,
Cosăsc mirease și pre miri, nuntașii de la nunte,
Le schimb și bucuriile în plâns și-n lăcrămi multe.
Cu bocete le primenesc, de plâng în toate locuri⁴.

Soarta și iubiților și prietenilor, și fraților, și juraților este aceeași:

acmu li-i trupul în mormânt

și

toți fără gură lăcuiesc în gropi, li s-au stins graiul.
Fără de soare, supt pământ, la'ntunearec li-i traiul⁵,

Iar

¹ Dosoftei, *Versuri pentru Filogon...*, p. 223.

² *Idem.*

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem*, p.224-225.

⁵ *Ibidem.*

vârsta de cea tânără o fac de-i viermănoasă și pieptul acel desmierdat,
dragoste și dulceața.
Îl fac de iaste îpuțit, de ți-i de gânsul greață¹.

Fiecare preot căuta să transfere teama de a vedea lumea oprindu-se în loc, din prezent într-un viitor când apropiat, când îndepărtat. Aceasta era o soluție avantajoasă, căci îndeamnă energiile umane să se aplice nu consolidării unei lumi amenințătoare, ci transformării omului care se pregătește pentru veșnicie².

În secolele al XVII-lea – al XVIII-lea era caracteristică o atitudine inspirată de frică în fața inevitabilului sfârșit provocată de numeroasele calamități, epidemii, războaie și de neputința de a lămuri și a înțelege ce urmează după moarte. Lupta împotriva fricii de moarte, a dat naștere unui imaginar individual, iar lumea de „dincolo” tinde să devină o categorie mentală mereu prezentă. Acest sentiment de frică, tipic pentru epoca barocului, presimțirea eternă că se apropie sfârșitul necruțător al tuturor lucrurilor pământești, a dus la proslăvirea morții și la considerarea ei drept ultim examen al evlaviei, iar înmormântarea era prezentată ca un act dramatic ce semnifica trecerea într-o existență nouă și mai bună.

¹ *Ibidem.*

² *Istoria vieții private*, vol. 5, București, 1995, p. 130.